

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

MILKA CAR (Zagreb – Filozofski fakultet)

KNJIŽEVNOST I POVIJESNI SVIJET ZDENKA ŠKREBA I TEORIJA FIKCIONALNOSTI

UDK 82.0-05Škreb, Z.
821.112.2.0

Povezivanje kognitivnih teorija o razvoju svijesti i jezika s književno-teorijskom praksom određenja fikcionalnosti u ovom se radu prikazuje na temelju teoretskih promišljanja o svojstvu fikcionalnosti književnih tekstova kod Zdenka Škreba. Kako se u suvremenoj teoriji fikcionalnosti razgraničavanje književnog polja poduzima u koordinatama jezika i zbilje, nastanka svijesti i ljudske spoznaje, Škreb se osvrta na teoriju fikcionalnosti povezuje s teorijom njemačkih teoretičara, prije svega J. H. Petersena, koji polazi od sličnih polazišta. Naglašavanje potrebe da čitatelj u procesu recepcije osvijesti književne konvencije potvrđuje zajedničku tezu o potrebi za kontekstualizacijom, ne samo književnosti nego i teorije fikcionalnosti.

153

U nastojanju da razgraniči područje znanosti o književnosti Zdenko Škreb u predgovoru knjizi *Književnost i povijesni svijet* (1981) naglašava presudnu ulogu razvoja ljudske svijesti. Upravo svijest Škreb smatra nužnim preduvjetom za nastanak i razvitak svakog oblika ljudske spoznaje. Na tom epistemološkom temelju Škreb u članku pod naslovom *Radanje pjesničke riječi*¹ u prvom poglavlju *Razvoj ljudske svijesti* tumači preduvjete za recepciju tekstova koji se percipiraju i proučavaju kao književni. U prikazu uloge jezika i svijesti u određenju književnosti Škreb se poziva na neizostavnu i kod njega često naglašavanu potrebu za kontekstualizacijom književnosti i njezinim neposrednim relacioniranjem s ostalim društvenim pojavama i kulturnim fenomenima kako bi razjasnio postojanost jezične i čitateljske kompetencije. To njegovo »kombinatoričko«² shvaćanje književnosti u navedenom radu

---

¹ Zdenko Škreb: *Radanje pjesničke riječi*. U: *Isti: Književnost i povijesni svijet*, Školska knjiga, Zagreb 1981, str. 19–37.

² Usp. Milka Car: *Komparativistički radovi Zdenka Škreba*, »Umjetnost riječi«, 2–4/2004, str. 149–167.

do izražaja dolazi u povezivanju kognitivnih teorija o razvoju svijesti i jezika s književno-teorijskom praksom.

Ovdje se Škrebova »kombinatorička« metoda i njegovo »sintetičko shvaćanje književnosti«³ neće promatrati u određenome književno-povijesnom kontekstu, iako Škreb već u prvom koraku razgraničavanja književnog polja navodi potrebu da se pri svakom pokušaju određenja uvijek definira »koja je funkcija književnoga djela u kolektivnom društvenom životu ljudske zajednice, a budući da se ta zajednica u povijesti razvijala i pri tome mijenjala svoje oblike i svoje potrebe, treba spoznati bitne značajke određenoga povijesnog oblika te zajednice kako bi se spoznala funkcija književnosti u njemu u određenom povijesnom trenutku«. ⁴ Za Zdenka Škreb a književnost je neodvojiva od zbiljskoga povijesnog konteksta, čime upućuje na status književnosti kao antropološke konstante, »kolektivne duhovne potrebe ljudske zajednice«, ⁵ te je istodobno funkcionalno smješta u zadani društveni i povijesni kontekst. Škrebova koncepcija književnosti može se promatrati u njegovu radu o *Moći i nemoći jezika* iz iste knjige, gdje prikazuje različite oblike igre riječima razrađujući na taj način tezu o nužnosti funkcionalnog smještanja književnosti u određenome sociokulturnom trenutku, a kompleks jezičnih mikrostruktura promatra u dijakronijskom teorijskom i književnom presjeku, dok aksiološke prosudbe ostavlja po strani. Taj rad vodi Škreb a do zaključka o karakteru riječi koji se nužno odnosi na stvarnost: »Riječ ima reprezentativnu funkciju da dovede do svijesti element stvarnosti, a time ima nezamjenjivu gnoseološku funkciju, [...]«. ⁶ U toj je Škreb ovoj definiciji prisutna karakteristična opozicija između svijesti i stvarnosti, u kojoj je riječ shvaćena kao posrednik, pa bi se sukladno s time uloga književnosti u takvu sustavu mogla shvatiti kao neka vrsta privilegiriranog posredovanja između zbilje i teksta. Autor se u razlaganju značenja igre riječima osvrće i na opreku zbilje i književnosti, pa tvrdi da je jezična igra znak kapitulacije pred »nemilom, opasnom i nadmoćnom stvarnošću«. ⁷ Ono što Škreb u

154

³ Davor Dukić: *Promišljanje književne historiografije u hrvatskoj znanosti u književnosti*. U: V. Biti/N. Ivić/J. Užarević: *Trag i razlika. Čitanja suvremene hrvatske književne teorije*, Naklada MD, Zagreb 1995, str. 39–57, ovdje str. 41.

⁴ Zdenko Škreb: *Studij književnosti*, Školska knjiga, Zagreb 1976, str. 10–11.

⁵ Tako Škreb naziva jednostavne oblike (Jolles), a u definiciji poslovice ponovno naglašava ulogu iskustva. Usp. Zdenko Škreb: *Sjaj i oštrica dijamanta u stibu*. U: Škreb 1981, str. 67–100, ovdje str. 67.

⁶ Zdenko Škreb: *Moć i nemoć jezika*. U: Škreb 1981, str. 38–66, ovdje str. 52.

⁷ Isto, str. 61.

tom radu naziva »nemoć pred stvarnošću«,⁸ odnosno preispitivanje odnosa između fikcije i zbilje, istodobno predstavlja jedno od temeljnih pitanja teorije fikcionalnosti još od Aristotelove mimetičke definicije književnosti. Stoga će zadaća ovog rada biti pokušaj da se Škrebova metoda smjesti u teorijski okvir suvremene teorije fikcionalnosti, jer se i u njoj razgraničavanje književnoga polja poduzima u koordinatama jezika i zbilje, nastanka svijesti i ljudske spoznaje. Tako, primjerice, šezdesetih godina 20. stoljeća Darko Suvin naglašava upravo spoznaju »kao duboko estetski faktor«,⁹ pa bi po tome upravo način spoznavanja i percipiranja zbilje imao presudnu ulogu u određivanju fikcionalnog statusa književnih tekstova.

Za prikaz rasprave o omeđivanju književnoga polja važno je razjasniti Škrebovo shvaćanje odnosa književnosti i zbilje. U *Studiju književnosti* (1976) Škreb na početku raspravlja o predmetu studija književnosti te kao preduvjet za znanstveno istraživanje književnosti navodi potrebu da znanstvenik obvezno »izdvoji i omeđi«¹⁰ vlastiti predmet studija, odnosno predmet studija književnosti. Važno je istaknuti da Škreb polazi od zbilje i naglašava kako je nužno »ucrtati u cjelinu stvarnosti granične pojase«,¹¹ što svjedoči o tome da u svojem određenju književnosti, a time i fikcije, polazi od mogućnosti preddiskurzivnog određenja zbilje i ne preispituje njezin esencijalistički shvaćen status, kao što će to biti slučaj u poststrukturalističkim teorijama s generalnim pojmom tekstualnosti kada je moguće govoriti o »fikciji percepcije«¹² ili rekonstruirati arheološke slojeve »o provali zbilje u tekstove«. ¹³ Zbog toga će se u ovome radu odnos zbilje i književnosti preispitivati u skladu sa Škrebovim postulatima o načelnome jazu između književnoga teksta i zbilje.

Kao što je već spomenuto, Škreb u studiji *Književnost i povijesni svijet* kao jedan od mogućih pristupa kompleksu spoznaje, književnosti i zbilje

---

⁸ Isto.

⁹ Darko Suvin: *Naučna fantastika i utopizam*, »Umjetnost riječi«, 2/1963, str. 113–135, ovdje str. 117.

¹⁰ Škreb 1976, str. 9.

¹¹ Isto.

¹² Vladimir Biti: *Percepcija fikcije – fikcija percepcije*. U: Isti: *Pripitomljavanje drugog: mehanizam domaće teorije*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1989, str. 95–121, ovdje str. 95.

¹³ Morana Čale Knežević: *Intertekstualnost i autoreferencijalnost u radovima mladih teoretičara*. U: V. Biti /N. Ivić/ J. Užarević: *Trag i razlika. Čitanja suvremene brvatske književne teorije*, Naklada MD, Zagreb 1995, str. 57–85, ovdje str. 57.

odabire prikaz razvoja svijesti. Problematiziranje pitanja o razgraničavanju književnosti zorno svjedoči o Škrebovu uvjerenju da je organizacija ljudskog iskustva neodvojiva od jezičnih, a zatim i tipično književnih struktura.¹⁴ U potrazi za »osnovn[im] zagonetka[ma] ljudske svijesti«¹⁵ poziva se on na strukturalistički inspirirane studije iz sedamdesetih godina 20. stoljeća,¹⁶ koje ishodište mahom imaju u pokušaju definiranja svijesti preko sposobnosti percipiranja okoline. Po tim su teorijama za razlikovanje »svijesti pojedinog Ja«,¹⁷ a time i za razvoj svijesti kao takve, nužne operacije sabiranja informacija s pomoću kontrastiranja, ponavljanja i uspoređivanja. Spoznajne operacije nastale razlikovanjem rezultiraju određenim obrascima, koje autori tih studija zatim povezuju s recepcijom književnih tekstova jer se ona odvija prema sličnom modelu i prožeta je apstraktnim oprečnostima. Logička operacija uspostavljanja suprotnosti preduvjet je spoznavanja. Pri tome je zanimljivo da Škreb odlazi korak dalje od strukturalističkih teoretičara te sposobnost mišljenja čovjeku atestira već u predjezičnoj fazi: »Zakovitosti su se svijeta u kojem je živio skupile u čovjekovoj svijesti kao određeno mnoštvo znanja prije nego što ga je predao riječima.«¹⁸ To predjezično mišljenje Škreb shvaća kao »specifični dinamički proces«¹⁹ koji se ostvaruje na psihičkoj razini. Sam proces nastanka jezičnog znaka Škreb opisuje po uzoru na teoriju Ferdinanda de Saussurea, pri čemu naglašava da je on neodvojiv od svijesti, s jedne, i stvarnosti, s druge strane, jer riječ mora ispunjavati »tri osnovne funkcije: da dade ime i time da diferencira, pored toga da bude eksplikativna i reprezentativna«.²⁰ Dakle, ljudski spoznajni okviri produkt su društvene uvjetovanosti u međugri između stvarnosti i svijesti, no Škreb je posezanjem u prostor predjezičnog odškrinuo vrata ulasku imaginarnog, a time ostavio prostor za proširenje definicije fikcionalnog u književnosti. Slično tomu Škreb ulogu književnosti u jeziku, u skladu sa

¹⁴ Slično tvrdi J. Culler: »[...] the question of the distinctiveness of literature while also demonstrating the centrality of literary structures to the organization of experience«. Usp. Johnatan Culler: *The pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*, Routledge, London 1981, str. 215.

¹⁵ Škreb 1981, str. 19.

¹⁶ Autor se poziva na studiju Volkera Schuriga, zbornik Hans-Wenera Klementa i rad Gerharda Freya, kao i na radove grupe autora oko B. A. Serebrennikova.

¹⁷ Škreb 1981, str. 19.

¹⁸ Isto, str. 20.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto, str. 21.

svojom kontekstualnom metodom, tematizira i u prikazu razvoja retorike u istoj knjizi kada tvrdi da tropi i figure «žive duboko u ljudskoj svijesti i u njezinu izrazu, jeziku».²¹ Prema tome, književno stvaralaštvo Škreb shvaća kao antropološko obilježje tipično za cijeli ljudski kolektiv, što eksplicite potvrđuje i u *Studiju književnosti* kada kaže:

Kojim se god sredstvima pokušalo prodrijeti u drevnu prošlost ljudskoga društva i njegove književnosti, nigdje se nije moglo doprijeti do onih početaka kad se jezik stao oblikovati u pojedina književna djela, u ono doba kad je u duhovnom razvoju ljudske vrste književnost tek nastajala, pa se tek prvim svojim pokušajima javljala u doba koje dotad nije poznavalo književnost. Kako se god daleko pokušalo segnuti u prošlost, uvijek su se istraživači sretali s izgrađenom tradicijom književnog stvaranja koje je nadmoćno uvjetovalo sve pojedinačno književno oblikovanje jezika.²²

Iz navedenoga proizlazi da se Škreb poziva na književnost kao instituciju i polazi od sklopa norma i konvencija koji određuju percepciju književnoga djela kako bi književnost doista mogla preuzeti ulogu koju Lotman definira kao 'model stvarnosti'. Kao poveznicu između književnosti kao institucionalizirane prakse i propitivanja njezina središnjeg fikcionalnog modusa može se promatrati tematiziranje presudne uloge ljudske svijesti. Kao jedan od najvažnijih kriterija za razlikovanje književnih tekstova od neknjiževnih Škreb navodi svojstvo fikcionalnosti književnog teksta: »[...] svako književno djelo, eksplicitno ili implicitno, sadrži u sebi određen fiktivni model svijeta koji karakteriziraju određeni tipovi ljudi, veze među njima, oblik društva u kojem živi i snage koje tim društvom pokreću».²³ Dok Škreb naglašava fundamentalnu ulogu društvenih konvencija za definiranje fikcije, po kojoj bi se moglo zaključiti da bi za njega pojam fikcije također predstavljao povijesno varijabilan pojam, neki teoretičari fikcije pokušavaju iznjedrati definiciju fikcije s pretenzijom da sadrži univerzalnu valjanost u svim društvenim i povijesnim kontekstima.

Taj se pokušaj među ostalim provodi s pomoću daljnjeg tematiziranja predjezičnog iskustva, koje je Škreb izveo iz općih društvenih danosti. Ono se nalazi u fokusu zanimanja suvremenih teoretičara fikcionalnosti, pa će stoga činiti polazište za prikaz dodirnih točaka između teorija fikcionalnosti

²¹ Isto, str. 26.

²² Škreb 1976, str. 11.

²³ Zdenko Škreb: *Umjesto predgovora: Postoji li znanost o književnosti*. U: Škreb 1981, str. 7–15, ovdje str. 15.

i Škrebove metode. Zanimljive podudarnosti u definiranju fikcionalnosti, a time u određenju odnosa književnosti i zbilje, te razgraničavanju pojma književnosti mogu se pronaći između Škreba i suvremenoga njemačkog teoretičara Jürgena H. Petersena. I Petersen, naime, polazi od pretpostavke da središnju ulogu u recepciji književnih djela, ali i pri određenju književnoga polja, ima upravo ljudska svijest. Pri tome precizira svoja razmatranja o ulozi svijesti u recepciji tekstova kao književnih djela navodeći da je za razlikovanje određenoga književnog djela kao fikcionalnog produkta nužna aktivnost dviju vrsta ljudske svijesti: realne i fikcionalne. Slijedom te načelne rascijepljenosti ljudske svijesti moguće je razlikovati fikcionalne od nefikcionalnih tekstova, ali i razjasniti ulogu fikcionalnosti u književnosti. Naime, svijest o fikcionalnosti prethodi samomu književnom tekstu i unaprijed usmjeruje i određuje recepciju nekoga teksta. Odmah se može primijetiti da Petersen poput Škreba fikcionalnost smatra jednom od najvažnijih odrednica književnosti, i gotovo postavlja znak jednakosti između tih dvaju pojmova – za njega su književni tekstovi u pravilu fikcionalni tekstovi, što ponajviše dolazi do izražaja u definiranju graničnih žanrova poput dokumentarnog ili povijesnog romana. Njima je Petersen sklon pripisati fikcionalni status te im time dodjeljuje status književnoga djela:

158

S gubitkom zbiljskih namjera fikcionalne izjave zadržavaju koordinate čiste temporalnosti i prostornosti, iako je, u drugu ruku, doista navedeno realno mjesto i realan termin. To proizlazi iz toga što se usprkos preciznim podacima o prostoru i vremenu ne pitamo o sadržaju istine u tim rečenicama, ne pitamo se jesu li točne ili netočne. S takvom dvostrukom sviješću radi povijesni roman, a bez sumnje i takozvana dokumentarna književnost. Ali premoć u toj dvojnosti zadržava fikcionalno, a ne realni podaci o prostoru i vremenu. Jer ako je riječ o fikcionalnim tekstovima, njihove se izjave ne uvršćuju u područje koordinata stvarnosti, ne govorimo o zbilji. Prema tome, ako izjave generalno nisu upućene prema zbilji, tada to nisu ni one o prostoru i vremenu. Zbog toga i povijesni romani ostaju prije svega romani, dakle fikcionalni tekstovi.²⁴

²⁴ »Mit dem Verlust der Realitätshinsicht behält die fiktionale Aussage die Koordinaten reiner Temporalität und reiner Lokalität bei, obgleich andererseits ein realer Ort und ein realer Termin angegeben ist. Man merkt es daran, daß man trotz der präzisen Orts- und Zeitangabe nicht nach dem Realitätsgehalt der Sätze fragt, nicht, ob sie richtig oder falsch sind. Mit diesem Doppelbewußtsein arbeitet der historische Roman, arbeitet fraglos auch die sogenannte dokumentarische Literatur. Aber das Übergewicht innerhalb dieser Duplizität behält das Fiktionale, nicht die reale Orts- und Zeitangabe. Denn insofern es sich um fiktionale Texte handelt, werden ihre Aussagen nicht in den Bereich der Koordinaten des Wirklichen eingefügt, wird nicht auf die Realität hin gesprochen. Wenn aber generell die

Na taj način hibridne književne vrste poput povijesnog romana ili dokumentarne književnosti stječu pravo na literarnost te im se priznaje tradicionalno očekivani fikcionalni status, jer recipijent mora aktivirati realnu i fikcionalnu svijest kako bi spoznao postupne »estetske nijanse dokumentarnoga u etabliranju fikcionalnosti«²⁵ u tim naglašeno referencijalnim književnim žanrovima. Za stjecanje statusa fikcionalnosti presudna je sposobnost prelaska iz fikcionalnog u nefikcionalni modus recepcije,²⁶ čime takvi hibridni tekstovi stječu »dignitet značenja«,²⁷ odnosno sposobnost da iskažu »smisao«²⁸ koji se ne može pronaći u čistoj faktičnosti zbilje.

Dakle, fikcionalnost ima veliku ulogu u definiranju književnoga statusa, ali i u određivanju žanrovskih konvencija. Za razjašnjavanje te dvostruke operacije Petersen poput Škreba poseže za određivanjem uloge svijesti u književnosti, te je zatim načelno dijeli u dvije različite i ponekad paralelno aktivne vrste svijesti. Sam Škreb teoriju fikcionalnosti spominje samo rubno, kao samorazumljivo i riješeno pitanje, no kod njega je također bitna distinktivna uloga fikcionalnosti za određenje temeljnoga svojstva literarnosti određenoga teksta:

Granicu između književnih i neknjiževnih djela u velikoj većini slučajeva tvori njihova fikcionalnost ili nefikcionalnost. Nefikcionalnost počiva na načelu istinitosti kao ideji apsolutne nužnosti da se sadržina djela konfrontira sa stvarnošću, nezavisnom od djela: [...] Fikcionalnost je indiferentna prema načelu istinitosti jer se ne odnosi ni na kakvu stvarnost, nezavisnu od nje, izjave književnoga djela nisu ni istinite, ni lažne s gledišta konkretne stvarnosti [...].²⁹

159

Pojam fikcije u drugoj polovici devedesetih godina vrlo slično određuje teoretičarka Dorrit Cohn, kada tvrdi da su »fikcionalni tekstovi književna

---

Aussagen nicht auf Wirklichsein hin ausgesagt werden, dann auch letztlich nicht diejenigen über den Ort und die Zeit. Insofern bleiben auch historische Romane vornehmlich Romane, also fiktionale Texte.« Jürgen H. Petersen: *Fiktionalität und Ästhetik. Eine Philosophie der Dichtung*, E. Schmidt, Berlin 1996, str. 52.

²⁵ »[...] ästhetische Einfärbungen des Dokumentarischen an der Etablierung von Fiktionalität [...]« Isto, str. 180–181.

²⁶ Jürgen H. Petersen: *Erzählssysteme. Eine Poetik epischer Texte*, Metzler, Stuttgart/Weimar 1993, str. 119.

²⁷ Petersen 1996, str. 179.

²⁸ Isto.

²⁹ Škreb 1976, str. 19–20.

vrsta bez pretenzija na istinitost ili ispravnost«,³⁰ dakle ponovo polazi od odnosa književnih tekstova sa zbiljom, odnosno od vrijednosnih kategorija istinitoga i neistinitoga. U Škreb ovoj »ovorazumskoj«³¹ definiciji fikcionalnosti ističe se osim toga ponavljanje pojma stvarnosti, koji, međutim, ne biva potanje određen. Važno je što Škreb ovdje status fikcionalnosti promatra kao 'neovisan', odnosno autoreferencijalan, te na taj način odjeljuje područje književnosti od 'konkretne stvarnosti'.

O problemu prikazivanja zbilje Škreb piše u radu *Doktrina o dvjema stvarnostima u nauci o književnosti*,³² u kojem se bavi prikazom shvaćanja zbilje kod renesansnih poetičara. Poetika renesanse zastupa ideju da »postoje dva reda stvarnosti: prividna i prava stvarnost, pričin i bit, prva i druga priroda, pojavni svijet i dubina stvari«,³³ pa umjetnik ima sposobnost spoznavanja i otkrivanja »biti stvari«. Za razliku od renesansnih poetičara, poetika realizma daje tek svjedočanstvo stvarnosti i ne pokušava biti »graditelj druge prirode«. ³⁴ Po Škrebu zadaća suvremene umjetnosti bila bi »konstruirati«³⁵ određeni tip iz stvarnosti, uz svijest da je on uvijek bitno određen vlastitim povijesnim danostima. Prema tome, Škreb se protivi ideji da postoji »druga, prava stvarnost«³⁶ koju tek treba otkriti, pa pojam zbilje određuje postavljanjem u određeni društveno-povijesni kontekst i naglašava njezinu procesualnu i društveno determiniranu narav. Na taj način fikcija u Škreb a dobiva tipičnu 'svjetotvornu' funkciju te se istodobno naglašava autonomija književnosti, njezin slobodni prostor sinteze i modeliranja stvarnosti iz zbiljskih danosti.

Budući da problem prikazivanja i shvaćanja zbilje nije samo središnji problem teorije književnosti nego se u svojoj kontingentnosti pokazuje kao

³⁰ »[...] eine lit. Textsorte ohne Anspruch auf Wahrhaftigkeit oder auf Richtigkeit [...]«. Dorrit Cohn: *Narratologische Kennzeichen der Fiktionalität*. U: »Sprachkunst«, 1995, str. 105–112, ovdje str. 106.

³¹ Prema distinkciji J. Cullera o suprotnostima između 'ovorazumskih' i 'onorazumskih' kritičkih škola. Usp. J. Culler: *O dekonstrukciji. Teorija i kritika jezika poslije strukturalizma*, Globus, Zagreb 1991, str. 20 i dalje.

³² Zdenko Škreb: *Doktrina o dvjema stvarnostima u nauci o književnosti*, »Umjetnost riječi«, 1/1964, str. 5–14.

³³ Isto, str. 6.

³⁴ Isto, str. 10.

³⁵ Isto, str. 12.

³⁶ Isto, str. 14.

polivalentan i nerazrješiv,³⁷ suvremena teorija fikcionalnosti fikciju u književnosti više ne pokušava definirati u njezinu suodnosu prema zbilji, nego polazi od drugih premisa. Pitanje »gdje se može povući granica između 'res gestae' i 'res fictae', između činjenica i fikcije, te između utvrđenog i izmišljenog«³⁸ postaje ključno pitanje teorije fikcionalnosti u postmodernoj »rhetoric of dissimulation«,³⁹ koja tu granicu svjesno krši i dovodi u pitanje. Upravo se zbog toga teorija fikcionalnosti koncentrira na svojstvo autoreferencijalnosti i autokontekstualnosti književnog teksta po kojima nema neposrednih dodira sa izvanjezičnom zbiljom. Teorija fikcije nadovezuje se na opće prihvaćenu spoznaju da je »pojam fikcije uveden [...] da se njime obuhvate one jezične tvorevine koje ne referiraju na provjerljivu stvarnost«,⁴⁰ ili da fikcionalne izjave »u doslovnome smislu ne referiraju na svijet«,⁴¹ produbljujući te spoznaje pitanjem kako definirati granicu između fikcionalnih i realnih izjava.

Tako se Petersen u svojoj teoriji fikcionalnosti nadovezuje na teoriju govornih činova i modificira je uvodeći u igru pojam ljudske svijesti, koji je ključan i u Zdenka Škreba. Svojim se drukčijim polazištem Petersen obrušava na raniju definiciju Wolfganga Isera, po kojoj je fikcija »suprotni pol od stvarnosti«,⁴² te razmatranja o fikciji smješta u područje čistih jezičnih izjava. Time Petersen poseže za 'klasičnom' njemačkom teorijom fikcionalnosti Johanessa Anderegga, koji razmatranja o fikcionalnosti smješta u područje ljudske komunikacije. U tradicionalnom shvaćanju fikcije fikcionalna se komunikacija promatra kao alternativa 'svakidašnjoj' komunikaciji, jer je u »fikcionalnoj komunikaciji ukinuta [...] neposredna referencijalnost«. ⁴³ Andereggovu je teoriju o tri vrste komunikacije – koja je po njemu stvarna, fikcionalna ili shematična – Zdenko Škreb poznavao. Pri tome je za fiktivnu komunikaciju presudno da bude »inovacij[a] vlastitoga odnosa prema

³⁷ Usp. o problemu prikazivanja zbilje u književnosti: Viktor Žmegač: *Književnost i zbilja*, Školska knjiga, Zagreb 1982.

³⁸ Franz K. Stanzel: *Historie, historischer Roman, historiographische Metafiktion*, »Sprachkunst«, 1995, str. 113–123, ovdje str. 113.

³⁹ W. C. Booth: *A Rhetoric of Fiction*, UP, Chicago 1961, str. 44.

⁴⁰ Biti 1989, str. 116.

⁴¹ Andrea Zlatar: *Istinito, lažno, izmišljeno*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1989, str. 23.

⁴² »Gegenpol [...] der Wirklichkeit«. U: Wolfgang Iser: *Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie*, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1991, str. 18.

⁴³ Johannes Anderegg: *Das Fiktionale und das Ästhetische*. U: Iser, Wolfgang/Heinrich, Dieter: *Funktionen des Fiktiven*, Fink, München 1983, str. 153–173, ovdje str. 156.

svijetu«,⁴⁴ pa bi se na taj način ona mogla opisati kao »književna kompetencija« (Barthes), odnosno ono što Matthias Bauer naziva »iskustvenim modelom doživljavanja svijeta«.⁴⁵

No, Petersen se u pokušaju da razluči fikcionalne od nefikcionalnih tekstova udaljava od pitanja komunikacije, tvrdeći da fikcionalne izjave uopće ne pripadaju u područje komunikacije, te na taj način razgraničava književno polje od neknjiževnoga. Stoga Petersen nadalje razlikuje jezične izjave po njihovu statusu i tvrdi da se kod zbiljskih i fikcionalnih izjava radi o primarnoj ontološkoj granici koja dijeli te tekstove. Kao primjer neposrednog naslanjanja na zbilju navodi zbiljske izjave (*Wirklichkeitsaussagen*), i izjave kojima se iznosi određeno mišljenje, odnosno stajalište o određenom fenomenu (*Meinungsäußerungen*). Tim tipovima izjava, koje se neposredno navezuju na zbiljske sadržaje i potrebe, Petersen suprotstavlja »čiste fikcionalne izjave« (*fiktionale Seinsaussagen*), koje imaju zaseban status zbog kojega zahtijevaju poseban razvoj ljudske svijesti, pa time razjašnjava činjenicu da nas se književni fikcionalni tekstovi »fundamentalno tiču«.⁴⁶ Kao primjer za zbiljske izjave Petersen navodi rečenicu »2. 6. 1992. padala je u Kölnu kiša«⁴⁷ te iz nje razrađuje kategorije potrebne za razlikovanje zbiljskih izjava od onih fikcionalnih, naglašavajući dodatno potrebu za kontekstualiziranjem svake izjave s pomoću vanjskih signala. Za zbiljske je izjave nužna njihova ispravnost, za poetske izjave samo neposrednost, koju Petersen označava kao »čisto bivanje« i odriče im referencijalnu funkciju naslanjanja na zbilju, te za takve »neodredive« izjave koje se »ne smiju promatrati kao izmišljene, nego potiču recepciju, koja ih shvaća kao neposredno istinite«,⁴⁸ navodi primjer pjesme Kurta Schwittersa *Eile ist des Witzes Weile*:

Blau ist die Farbe Deines gelben Haares,
Rot ist die Farbe Deines grünen Vogels.⁴⁹

⁴⁴ Zdenko Škreb: *Trivijalna literatura*. U: Škreb 1981, str. 167–196, ovdje str. 182–183.

⁴⁵ Matthias Bauer: *Romanttheorie und Erzählforschung. Eine Einführung*, Metzler, Stuttgart/Weimar 2005, str. 1.

⁴⁶ Petersen 1996, str. 47.

⁴⁷ Isto, str. 19.

⁴⁸ »[...] geben sich die Sätze nicht als ausgedacht zu erkennen, sondern wecken eine Rezeption, welche sie für unmittelbar wahr nimmt [...]«, str. 25.

⁴⁹ »Plava je boja Tvoje žute kose / Crvena je boja Tvoje zelene ptice.«. Isto, str. 21.

Na temelju takvih primjera autor odgovara na pitanje kako razlikovati »čiste fikcionalne izjave« od zbiljskih izjava i na konkretnim primjerima upućuje na različit status jezičnih izjava. Kako bi razradio podjelu na različite tipove izjava, Petersen uvodi nekoliko spoznajnih kategorija: riječ je o kategorijama vremena, mjesta i istinitosti. Po njemu se fikcionalne izjave od zbiljskih razlikuju u pet osnovnih elemenata – za njih su tipične kategorije »čiste temporalnosti«, »čiste prostornosti« i »apsolutne istine« – one su zatim »oslobođene uvjeta empirijske stvarnosti«,⁵⁰ te stoga nisu podređene uvjetima komunikacije. U skladu s time Petersen ih definira kao »neposredno istinite fikcionalne izjave, koje ne treba provjeravati, nisu u dodiru s empirijskim vremenom, smještene su u čisto vrijeme i čisti prostor, nisu komunikativne, pa se zbog navedenog ni na koji način ne odnose na empirijsku stvarnost«. ⁵¹ Prema tome, Petersen kategoriju fikcionalnosti promatra kao »govorni status poetskoga jezika«, ⁵² dakle kao svojstvo imanentno književnomu tekstu. Fikcionalnost je samo jedan element fikcionalnih izjava i ne promatra se kao medij za razgraničavanje od zbilje. Daleko je prije riječ o prepletanju elemenata zbilje i fikcionalnog nastojanja, jer »'fikcionalizacija' zbiljskog, dakle prebacivanje stvarnih doživljaja, povijesnih činjenica i sl. u svijet fikcionalnog činjenicama oduzima njihovu posebnost, nezamjenjivost, individualnost, te njihovo Ovdje i Sada tim činom prebacuje u bezvremeno i izvanprostorno, u općenito, apsolutno važeće«. ⁵³ Upravo zbog toga književnost u njegovoj teoriji nije puki zbroj činjenica, ali ni prikaz 'mogućih svjetova', nego je po Petersenu zadaća književnosti spoznati »mogući smisao iza činjenica, koji se u pukoj faktičnosti zbiljskih pojava ne može otkriti«. ⁵⁴ Fikcionalne izjave, po Petersenu, imaju status apsolutnog bivanja, što podsjeća na Škrebovu definiciju fikcionalnosti oslobođenu od »apsolutne nužnosti« da se referencijalno oslanja na stvarnost.

⁵⁰ »[...] losgelöst von den Bedingungen der empirischen Realität [...]«. Petersen 1996, str. 19.

⁵¹ »[...] unmittelbar wahre, der Nachprüfbarkeit nicht ausgesetzte, der empirischen Zeit entzogene, in reiner Zeit und reiner Lokalität angesiedelte, nicht-kommunikative und sich gar nicht auf die empirische Realität beziehende Fiktionalitätsaussagen«. Petersen 1996, str. 34.

⁵² »[...] Redestatus poetischen Sprechens [...]«. Isto, str. 38.

⁵³ Petersen 1993, str. 9.

⁵⁴ »[...] fiktionales Aussagen ist selbst da Präsentieren ('Entbergen') des von ihm ausgesagten Seins«. Petersen 1996, str. 179.

Drugo je pitanje razjasniti kako Petersen tumači povlašteni status fikcionalnih izjava. On ih ponajprije smješta u filozofski određen kontekst neposrednog dodira s bitkom, one po njemu »predstavljaju ('razotkrivaju') bitak koji su izrekle«. ⁵⁵ Osim toga, poput Škreba, i Petersen se poziva na postojanje pred-empirijske – dakle predjezične – svijesti, koju naziva fikcionalnom. Tu argumentaciju Petersen izvodi prikazujući ontološki i razvojno-psihološki razvoj fikcionalne svijesti na tragu istraživanja o neuro-kognitivnim temeljima estetike, koji se odvija prije razvoja realne svijesti, koja je zadužena samo za snalaženje u zbilji. Tako nam upravo antropološki uvjetovana dioba ljudske svijesti na realnu i fikcionalnu omogućuje odgovarajući modus recepcije književnih djela. Na taj se način dokida opozicija između fikcije i zbilje, na koju se inače uvijek pozivala kategorija fikcionalnosti, jer se kategorija fikcije uopće ne razvija u dodiru sa zbiljom, nego joj prethodi. To proizlazi iz statusa fikcionalnih izjava kao izjava o čistom bivanju, koje ne trebaju referencijalnu potvrdu, jer ih neposredno generiraju »temelji ljudske svijesti«. ⁵⁶ Time se Petersenova teorija pokazuje kao konstruktivistička teorija fikcionalnosti u kojoj zbilja prikazana u književnosti nije dana sama po sebi, nego je produkt složenih kognitivnih operacija i antropoloških danosti. O antropološkoj i kognitivnoj uvjetovanosti fikcije u društvu svjedoči Peter Brooks u uvodu u svoju naratološku teoriju:

Our lives are ceaselessly intertwined with narrative, with the stories that we tell and hear told, those we dream or imagine or would like to tell, all of which are reworked in that story of our own lives that we narrate to ourselves in an episodic, sometimes semiconscious, but virtually uninterrupted monologue. We live immersed in narrative, recounting and reassessing the meaning of our past actions, anticipating the outcome of our future projects, situating ourselves at the intersections of several stories not yet completed. ⁵⁷

Slično njemu suvremeni teoretičari polaze od temeljne »ljudske potrebe za fikcijom« (*Fiktionsbedürftigkeit des Menschen*), ⁵⁸ pa Iser, kao i Paul Ricoeur ili Monika Fludernik, naglašavaju fundamentalnu vezu fikcije s temeljima ljudske egzistencije, odnosno pokušavaju ustanoviti univerzal-

⁵⁵ Isto, str. 288.

⁵⁶ »[...] das Fundament des menschlichen Bewußtseins [...]«. Isto, str. 69.

⁵⁷ Peter Brooks: *Reading for the plot. Design and intention in narrative*, Knopf, New York 1984, str. 3.

⁵⁸ Wolfgang Iser: *Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1991, str. 16.

ne predispozicije za njezin nastanak i trajanje. Pri tome je indikativno da Fludernikova također polazi od neposrednog iskustvenog svijeta, pri čemu romanu imanentno svojstvo »iskustvenosti« služi kao ishodište za određenje fikcije. Njezin ključni pojam iskustvenosti (*experientiality*) shvaćen je kao »kvazimimetička evokacija zbiljskog iskustva života«, čime se ponovo zatvara krug između svijesti, spoznaje i fikcionalnosti književnog teksta. Važno je naglasiti da se upravo čovjek i način njegove percepcije svijeta, dakle njegova svijest, nalaze u ishodištu svih navedenih teorija.

Govoreći o ulozi spoznaje u razgraničavanju književnoga polja, i Škreb se kreće u vrlo sličnom smjeru pitajući se »kako, pored recepcije, mimo recepcije, znanstveno pristupiti književnom djelu, i je li to uopće moguće«. ⁵⁹ Na to Škrebovo pitanje odgovor nudi Andrea Zlatar kada tvrdi da »[...] općenito poimana književna komunikacijska situacija (književnost kao institucija) *prethodi* pojedinačnom književnom tekstu, a konkretni kontekst recepcije mu *zabodi*«. ⁶⁰ Tematiziranje načina recepcije književnog djela kao središnjeg problema teorije o književnosti i istodobno polazišta za određivanje granica književnoga polja u okviru teorije fikcionalnosti zajedničko je Petersenu i Škrebu. Oba autora naglašavaju ulogu recipijenta u određivanju književnosti: kod Škreba riječ je o svijesti o književnome djelu, koja se implicite, dakle u skladu s postulatima imanentizma o jezičnoj umjetnini, treba njegovati i razvijati, dok Petersen tezu o čitateljskoj svijesti prikazuje kao antropološki utemeljenu dualnost između realne i fikcionalne svijesti. Zadaća je čitatelja istraživati i razvijati tu uvjetovanu »dvostrukost ljudske jezične kompetencije«, ⁶¹ koja po J. H. Petersenu izranja iz predjezične podjele na realnu i fikcionalnu svijest. Tu automatiziranu i uglavnom podsvjesnu sposobnost razlikovanja fikcionalnih i referencijalnih elemenata u književnosti posebice koristi suvremena književnost i time naglašava »oslobađanje recepcije« ⁶² i potrebu da čitatelj u procesu recepcije osvijesti književne konvencije neprestano mijenjajući kodove između realne i fikcionalne svijesti. Referencijalni elementi književnoga djela imaju zadaću potaknuti čitatelja »da povremeno napusti svoj fikcionalno orijentiran recepcijski kod« ⁶³ i aktivira drugu, latentno prisutnu realnu svijest – na taj

⁵⁹ Škreb 1981, str. 10.

⁶⁰ Zlatar 1989, str. 97.

⁶¹ »[...] Duplizität menschlichen Sprachvermögens [...]«. Petersen 1993, S. 21.

⁶² »[...] Freigabe der Rezeption [...]«. Isto, str. 142.

⁶³ Isto, str. 35.

način Petersen, poput Škreb a gotovo dva desetljeća prije, naglašava potrebu za aktiviranjem čitatelja u recepciji književnosti. Recepcija književnoga djela u »literatologiji«⁶⁴ neodvojiva je od promišljanja o »povijesnosti ljudske percepcije«⁶⁵ i uvjetovanosti čitateljske kompetencije, što su sve fenomeni koje Škreb izvodi iz ljudske svijesti i proučava kroz razvoj jezika ili određenih književnih žanrova.

Osim toga, važno je u Škreb ovim napomenama o vezi između razvoja jezika, svijesti i književne fikcionalnosti primijetiti da autor problematizira dogmu o nespojivosti referencijalnih elemenata i fikcionalnog karaktera književnosti kada književnomu tekstu utvrđuje predjezični status. Time Škreb utvrđuje autonomni status i primarnu autoreferencijalnost književnog teksta, no istodobno implicite anticipira poststrukturalističke tvrdnje o »spoznajno-teorijskom primatu fikcionalnog«.⁶⁶ Isto tako valja naglasiti Škreb ovu potrebu za kontekstualizacijom književnosti, iz koje se može izvući zaključak o konvencionaliziranom karakteru fikcionalnosti – fikcija je kod Škreb a ono što konsenzus određenog društva priznaje fikcionalnim: »Mi uzrastamo na književnoj tradiciji.«⁶⁷ U Škreb a je uvijek »fiktivni model svijeta u određenom [...] odnosu prema povijesnom momentu u kojemu je djelo nastalo [...]«.⁶⁸ Prema tome, samo »konsenzus o zbilji«⁶⁹ (S. J. Schmidt) u određenoj kulturi omogućuje odgovarajuću recepciju književnoga teksta kao fikcionalne tvorevine, te se može promatrati i istraživati kao samosvojno »umjetničko djelo«,⁷⁰ što je bio osnovni zahtjev u počecima zagrebačke škole.

Iz navedenoga proizlazi da novo čitanje pobija Škreb ove gorke opservacije o vremenskoj ograničenosti i prolaznosti znanstvenih tekstova, jer se njegove ideje o uskim vezama između nastanka spoznaje, jezika i fikcionalnosti u književnosti pokušavaju uvesti u nestalno gibanje diskurza i na taj

⁶⁴ Zdenko Škreb: *Književnost, društvo i povijest*. U: Škreb 1981, str. 240–256, ovdje str. 244.

⁶⁵ Žmegač 1982, str. 105.

⁶⁶ Daniel Fulda/Thomas Prüfer: *Das Wissen der Moderne. Stichworte zum Verhältnis von wissenschaftlicher und literarischer Weltdeutung und -darstellung seit dem späten 18. Jahrhundert*. U: Daniel Fulda/Thomas Prüfer (ur.): *Faktenglaube und fiktionales Wissen. Zum Verhältnis von Wissenschaft und Kunst in der Moderne*, P. Lang, Frankfurt a. M. 1996, str. 1–25, ovdje str. 11.

⁶⁷ Škreb 1981, str. 248.

⁶⁸ Škreb 1981, str. 15.

⁶⁹ Michael Scheffel: *Formen selbstreflexiven Erzählens. Eine Typologie und sechs exemplarische Analysen*, Niemeyer, Tübingen 1997, str. 42.

⁷⁰ Škreb 1981, str. 246.

se način navezati na »karike u lancu povijesti spoznaje«⁷¹ te upisati u razvoj znanstvene episteme.

Primljeno 8. svibnja 2009.

Z u s a m m e n f a s s u n g

ZDENKO ŠKREBS *LIERATUR UND HISTORISCHE WELT* UND DIE THEORIE DER FIKTIONALITÄT

Die Verknüpfung der kognitiven Theorien von der Entwicklung der Sprache und des Bewusstseins mit der literaturtheoretischen Definition der Fiktionalität wird in dieser Arbeit anhand theoretischer Überlegungen Zdenko Škrebs über Fiktion dargestellt. Da in der zeitgenössischen Fiktionalitätstheorie das literarische Feld auch in den Koordinaten zwischen Sprache und Wirklichkeit, Bewusstsein und Erkenntnis sich bewegt, wird Škrebs Fiktionalitätstheorie mit der deutschsprachigen Fiktionalitätstheorie in Verbindung gebracht. Eine Parallele ist vor allem in der Theorie von J. H. Petersen zu sehen, der auf ähnliche Art und Weise die Notwendigkeit hervorhebt, im Laufe des Rezeptionsprozesses die literarischen Konventionen bewusst zu machen. Die gemeinsame These von der notwendigen Kontextualisierung bezieht sich somit nicht nur auf die Literatur, sondern auch auf die Fiktionalitätstheorie.

167

---

⁷¹ Škreb u predgovoru knjizi *Književnost i povijesni svijet* tvrdi: »A nauka o recepciji, ako je domišljena do kraja, dozvat će stručnjaku do svijesti da nije samo djelo koje on proučava društveno i povijesno uvjetovano, nego da je i on sam, dok proučava, isto tako društveno i povijesno uvjetovan – iz te kože nikud nikamo – pa ako on pomalo s visoka i pomalo podrugljivo motri ono što su njegovi prethodnici, književni stručnjaci napisali prije četrdeset, pedeset, šezdeset godina, neka zna da će nakon idućih četrdeset, pedeset, šezdeset godina, možda i nakon dvadeset i trideset, nove generacije književnih stručnjaka barem s iste visine i isto tako podrugljivo motriti ono što on piše danas, da njegove tvrdnje nisu zaključna riječ, definitivna istina, nego samo karike u lancu povijesti spoznaje.« Škreb 1981, str. 14.